

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання
історичних дисциплін

Масенков Богдан Олександрович

**СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ЮГОСЛАВІЇ
У 70-80-Х РР. ХХ СТ.**

Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія)

Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістр

Науковий керівник:

_____ В. В. Михтуненко

Кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри
всесвітньої історії, міжнародних
відносин та методики навчання
історичних дисциплін

«_____» ____ 2021 року

Виконавець

_____ Б.О. Масенков

«_____» ____ 2021 року

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ.....	6
РОЗДІЛ II. ЮГОСЛАВІЯ НАПЕРЕДОДНІ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ.....	12
РОЗДІЛ III. ЮГОСЛАВІЯ ПІСЛЯ ТІТО.....	26
РОЗДІЛ IV. ПОСИЛЕННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ПРОТИРІЧ. ПРИХІД С. МІЛОШЕВИЧА ДО ВЛАДИ В СЕРБІЇ.....	36
ВИСНОВКИ	47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	50

ВСТУП

Актуальність роботи. У 1980-х роках в Соціалістичній Федеративній Республіці Югославія (СФРЮ) вибухнула потужна системна криза, яка призвела до розпаду країни та ряду міжетнічних конфліктів та війн між новими державами. Складовими елементами цієї великої кризи стали кризи секторальні: центральної влади, міжнаціональних відносин, економіки та ідеології. Причини цього необхідно шукати в попередніх історичних періодах. Початок 1970-х років варто вважати одним з найважливіших переломних етапів в історії СФРЮ. Саме в ці роки було закладено тенденції соціального, суспільно-політичного та ідеологічного розвитку, які, в кінцевому результаті, призвели до розпаду країни та початку жорстких міжнаціональних конфліктів, які стали першими війнами в серці Європи після закінчення Другої світової.

Мета роботи – дослідження особливостей соціально-політичних процесів в Югославії у визначений період, висвітлення динаміки змін у внутрішній політиці держави та, відповідно до цього, змін в становищі республік федерації.

Дана мета обумовлює необхідність вирішення в роботі наступних **дослідницьких завдань:**

- вивчити наявну джерельну базу та історичні праці, зокрема українські, присвячені Югославії в останні десятиліття напередодні розпаду;
- розкрити феномен югославського «самоврядування»;
- проаналізувати, як змінилося політичне становище республік Югославії протягом 70-80-х рр. ХХ ст.;
- визначити, які причини призвели до розпаду Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія;
- дослідити зміни у внутрішній політиці, яку провадила Президія Югославії протягом окресленого часового проміжку.

Об'єкт дослідження – є соціально-політичні процеси в Югославії у 70-80-х рр. ХХ ст.

Предметом дослідження є став науковий аналіз суспільно-політичних процесів у СФРЮ, діяльності політичних партій і їх лідерів, національних меншин, а також процес розпаду Югославії.

Метою і завданнями роботи обумовлені її **хронологічні рамки** (початок 1970-х - 1989 рр.). Нижня хронологічна межа пояснюється тим, що на початку 70-х років минулого століття в Югославії починаються активні політичні процеси, які ознаменуються прийняттям в 1974 р. нової Конституції. З цього часу починається новий період в історії колишньої Югославії, який деякі вчені називають «Карделівська Югославія».

Верхньою хронологічною рамкою було обрано кінець 1989 р., тому що в саме в цей час було оголошено про проведення нових парламентських виборів на багатопартійній основі, що ознаменувало кінець правління Комуністичної партії (Союзу комуністів Югославії). Разом з цим розпочався новий, вже останній епізод югославської драми.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію колишньої Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія.

Методи дослідження. Кваліфікаційна робота виконана у відповідності з вимогами історичної науки та наукової методології. Дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, а також системності. В ході написання роботи використовувалися як загальнонаукові методи (аналіз, синтез), так і власне історичні (хронологічний, історико-порівняльний).

Наукова новизна порушуваних проблем впливає з того, що у кваліфікаційному дослідженні висвітлені аспекти новітньої історії південно-слов'янських країн, які ще не були предметом детального аналізу в історіографії. Зроблена також спроба комплексно дослідити соціально-політичний розвиток Югославії впродовж 1970-х - 1989 рр.

Практичне значення одержаних результатів роботи полягає в можливості використання матеріалів роботи при підготовці до уроків, семінарів та лекцій з всесвітньої історії та історії міжнародних відносин, а також як підґрунтя для подальших досліджень з даної теми.

Апробація результатів дослідження здійснена на науково-практичних конференціях:

Масенков Б. Початок конфлікту Й. Тіто та Й. Сталіна. Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали V Міжнародної наукової конференції (м. Суми, 10-11 листопада 2021 р.). У 2 ч. Ч. 2. Суми: ФОП Цьома С.П., 2021. С. 77-79.

Масенков Б. Проблеми політичного становища республік Югославії в 70 х рр. Наука, освіта, технології, інновації: тенденції, виклики, перспективи: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Частина 2. (10 листопада 2021 р., м. Суми). Полтава: ЦФЕНД, 2021. С. 86-87.

Структура дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, п`яти розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 54 сторінки. Список використаних джерел включає 55 найменувань. Робота побудована за хронологічно-проблемним принципом.

РОЗДІЛ І. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Джерельна база дослідження, на сьогоднішній день, є доволі широкою. Це дозволяє розглядати події використовуючи різноманітні види матеріалів і документів, що неодмінно веде дослідника до об'єктивного розуміння того, що відбувалося.

Цінним джерелом є документи, видані Інститутом слов'янознавства РАН (Російська Федерація) в наступних збірках: «Югославія у вогні» (М., 1992); «Югославська криза і Росія» (М., 1993); «Міжнародні організації та криза на Балканах» (М., 2000); «Анатомія конфліктів. Центральна і Південно-Східна Європа. Документи і матеріали останньої третини ХХ століття» (М., 2013) [1; 31; 49; 53].

Велику цінність для роботи представляє виданий в 1992 році, під редакцією О. Ю. Гуськової, збірник документів і коментарів «Югославія у вогні», що містить офіційні документи, які відображають основні етапи передумов розпаду СФРЮ, та, зокрема, стосуються суспільно-політичних процесів в країні в 70-80-х рр. ХХ ст. Документальні матеріали збірника дають нам чітке уявлення про витoki югославської кризи. До таких документів належать проекти майбутнього конституційного устрою Югославії, підготовлені Президією СФРЮ, з одного боку, і окремими республіками, з іншого. Крім документів, що представляють безпосередній інтерес для даного дослідження, в збірнику дається багатий матеріал, пов'язаний з сутністю міжнаціональних зіткнень на території колишньої СФРЮ, а також містяться матеріали про перші кроки самостійного розвитку нових незалежних держав, що утворилися на території колишньої Югославії. Цінність цієї публікації полягає в тому, що багато документів раніше взагалі не видавалися, а переважна більшість матеріалів вперше з'являється російською мовою [49].

Значний інтерес для дослідження представляє також «Збірник документів, пов'язаних з договором про майбутнє Югославії». В даному

виданні зібрано багатий матеріал про спроби подолання кризи югославської федерації, як федеральними органами влади, так і республіканськими.

Важливими джерелами, для повноцінного розкриття теми дослідження, є документи конституційного характеру, такі як різні редакції Конституції СФРЮ та конституції окремих республік [27].

Важливе значення для розуміння подій, що відбувалися в СФРЮ і аналізу дезінтеграційних процесів, мають мемуари та щоденники. У цій групі можна виділити праці самого Й. Б. Тіто, які аналізувалися критично в зіставленні з документами і реальними політичними подіями. Те ж саме можна сказати про праці офіційного біографа югославського вождя В. Дедієра і найближчого сподвижника Тіто - М. Джиласа. Особливе місце в цій групі джерел займають спогади голови Президії СФРЮ Б. Йовіча, так як він не тільки описує процеси, які відбувалися в югославському суспільстві в окреслений період, але й робить доволі цікаві висновки, частину з яких проаналізовано в даному дослідженні [19; 54].

Історіографічна база дослідження. Історіографічні праці, які використовуються в даному дослідженні, можна поділити на декілька частини: вітчизняні, російські та роботи, написані західними авторами.

Важливо зазначити, що протягом багатьох років в Радянському Союзі не виходили дослідження, які б об'єктивно відображали суперечливі процеси соціально-економічного і політичного розвитку СФРЮ. Це було пов'язано з тим, що після розриву відносин між Югославією і СРСР в кінці сорокових років в Радянському Союзі довгий час насаджувалося неприйняття того, що було досягнуто в Югославії. Тільки в 1975 році вперше в СРСР було опубліковано узагальнене дослідження під редакцією Л. А. Никифорова «Соціалістична Федеративна Республіка Югославія», а в 1985 році вийшло його друге видання. У цій роботі проаналізовані різні сторони життя післявоєнної Югославії: відображені досягнення в соціально-економічному розвитку, особливо в подоланні розриву між розвиненими і відсталими югославськими республіками; охарактеризована система самоврядування; дано глибокий аналіз

причин наростання з кінця 60-х років міжреспубліканських суперечностей та посилення дезінтеграційних процесів, обумовлених, в першу чергу, прийняттям Конституції 1974 року [38].

В українській історіографії, на жаль, поки немає великої кількості ґрунтовних праць в даній царині. Питання, які аналізуються, в основному стосуються теми безпосередньо розпаду Югославії. Часто дослідники просто констатують факт, що в 1980-х роках СФРЮ зіштовхнулася з масою внутрішніх проблем, але причини цих проблем залишають непоясненими. До таких робіт, зокрема, належать праці М. Нагірного, Г. Перепелиці, О. Малиновської [32; 35].

Ті науковці, які заглиблюються в причини розпаду Югославії, основними каталізаторами даного процесу вважають внутрішні чинники. Сюди можна сміливо віднести О. Надтоку, Є. Паценка, О. Іваніщак, О. Брусиловську [3; 4; 42;].

Окремо можна виділити групу дослідників, які ставлять питання про неможливість існування народів колишньої Югославії в рамках однієї держави, як основний фактор кризових явищ. В своїх роботах це аналізують Д. Шлапаченко, О. Лапшин, О. Маначинський [33; 34; 48].

Соціально-політичне становище в Югославії наприкінці 60-х – в 80-х рр. ХХ ст. в своїх працях аналізувала Г. Саган. Вона робила акцент на особливостях національних рухів в СФРЮ, та їх зв'язком з внутрішньополітичними кризами [43; 44].

В російській історіографії знаходимо більше досліджень, які стосуються теми магістерської роботи. У 1991 році в РФ виходить монографія В.М. Кам'янецького «Політична система Югославії». В даному дослідженні автор всебічно висвітлює переваги і недоліки сформованої в СФРЮ політичної системи. Особливу увагу автор приділяє ролі самоврядування у формуванні самобутності югославської політичної системи [24-26].

У період розпаду Югославії і громадянської війни в Хорватії та Боснії і Герцеговині у російській історіографії з'являється значна кількість наукових досліджень, які торкаються причин розпаду СФРЮ.

Особливо слід звернути увагу на дослідження провідного спеціаліста з проблем Югославії, доктора історичних наук О. Гуськової. У її наукових роботах ми можемо знайти не тільки хронологічно послідовний виклад подій, а й спроби їх осмислити [15-18].

Не менш значущими є дослідження доктора історичних наук, завідуючої відділом Європи Інституту етнології і антропології РАН М. Мартинової. Серед робіт Мартинової слід особливо виділити монографію «Балканська криза: народи і політика», яка була опублікована в 1998 році. У ній автор всебічно вивчає особливості югославського федералізму і основні критерії соціально-політичного розвитку Югославії, дає аналіз етнічної структури даного регіону, а також розглядає міжетнічні відносини в останній період існування СФРЮ.

Окремими аспектами соціального, політичного і економічного життя Югославії в 70-80-х рр. минулого століття займалися також такі російські дослідники як Л. Тягуненко, Е. Калоева, Л. Аблазова, А. Степанов, Ю. Князєв, Р. Туровський [2; 5; 23; 28].

У російській історіографії передумови і причини розпаду соціалістичної Югославії в якості самостійного об'єкта дослідження були виділені тільки в статтях С. Романенко і Б. Шмельова. Але в цих роботах відсутня комплексність і всебічність в розгляді питань, пов'язаних з причинами дезінтеграції СФРЮ. Так, в основі роботи С. Романенко «Югославія: від «братерства і єдності» до війни і розпаду» лежить теза про те, що передумовами і причинами розпаду СФРЮ послужили конфесійні, національні та історичні протиріччя між югославськими народами. При цьому автор упускає з виду причини політичні та економічні, а також, в значній мірі, не враховує роль зовнішнього фактора. У свою чергу, в статті Шмельова «Причини розпаду СФРЮ» на перше місце ставляться політичні та економічні причини, без урахування історичної

спадщини югославських народів, як одної з найважливіших складових розпаду СФРЮ.

Говорячи про дослідження 2010-х років, необхідно відзначити монографії Б. Новосельцева та І. Рудневої. Висновок І. Рудневої, що події 1960-1970-х рр. стали прологом до реалізації національних ідей балканських народів в останньому десятилітті ХХ століття, видається безпосередньо пов'язаним з темою магістерської роботи. Значну важливість представляють узагальнюючі дослідження Інституту слов'янознавства РАН: «Революції і реформи в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: 20 років по тому» (М., 2011), «Югославія в ХХ столітті. Нариси політичної історії» (М., 2011), «Пошуки нової державності, кінець 60-х - 80-і рр. ХХ ст.» (М., 2014 року), «Між Москвою і Брюсселем» (М., 2016). У книзі директора Інституту К. В. Никифорова «Сербія на Балканах. ХХ століття » (М., 2012) теоретично осмислюються міжнаціональні відносини в колишній Югославії [40; 41; 49].

Аналізуючи західну історіографію варто зазначити, що європейські дослідники виявили величезний інтерес до проблем розпаду СФРЮ і, на відміну від вітчизняних та російських дослідників, багато з них в своїх роботах увагу приділяють саме передумовам і причин дезінтеграції югославської федерації, що стосується безпосередньо теми даної магістерської роботи.

До дослідників, які вивчали внутрішню політику югославської держави в 1970-80-х рр., відносяться С. Вудворд, Ж. Бодсон, Б. Деніч, Н. Чубра і П. Стоянович. Основна увага даних дослідників приділяється аналізу внутрішніх передумов і причин, що призвели соціалістичну Югославію до розпаду [22; 42; 55].

Необхідно також виділити монографії Д. Йовича «Югославія: держава, яке відмерла: становлення, криза і розпад Карделівської Югославії» і Я. Драгович-Сосо «Рятівники нації: інтелектуальна опозиція Сербії і пожвавлення націоналізму». Д. Йович систематизує розвиток СФРЮ в 1980-і рр. і виділяє вісім аспектів системної кризи, доводячи, що після прийняття Конституції 1974 року в історії Югославії починається новий період, виникає

так звана «четверта» або «карделівська» Югославія. На думку дослідника, розпад країни в формі громадянських воєн став закономірним наслідком процесів, що протікали в «четвертій Югославії», починаючи з 70-х рр. ХХ ст. [54].

Монографія Я. Драгович-Сосо - фундаментальна праця, присвячена процесам, що відбувалися в середовищі інтелектуалів Югославії. У ній автор аналізує процеси, що відбувалися в середовищі інтелектуалів, починаючи з 1950-х рр., і фіксує постійне зростання націоналістичних настроїв. Я. Драгович-Сосо - практично єдина дослідниця, яка глибоко аналізує причини і наслідки зростання національних ідей в середовищі інтелектуальної еліти. Крім того, вона підкреслює взаємозв'язок і простежує навіть певний паралелізм процесів становлення сербського націоналізму і процесів посилення конфедералізації Югославії і автаркії її республік.

РОЗДІЛ II. ЮГОСЛАВІЯ НАПЕРЕДОДНІ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ

Події кінця 1960-х - початку 1970-х років в Сербії, Хорватії, Словенії та автономному краї Косово склалися в першу велику внутрішню кризу соціалістичної Югославії. Спираючись на армію, Й. Броз Тіто «вичистив» республіканські партійні організації від всіляких ухилів і знову зміцнив свою владу, але ці події справили на нього сильне враження. Він навіть заявив, що не згоден з рішеннями «ліберального» VI партійного з'їзду.

Відповідно до цих установок комуністичне керівництво країни на початку 1970-х років розвернуло курс на зміцнення ролі партії і держави, на чистку партійних лав, посилення ідеологічного впливу на маси і т.п. Офіційно новий партійний курс був сформульований на 21-му засіданні президії СКЮ (грудень 1971 р.); II конференції СКЮ (січень 1972 р.), яка прийняла так звану «Програму дій»; в «Листі голови СКЮ і Виконавчого бюро президії СКЮ до всіх комуністів» (вересень 1972 р.). У червні 1973 року була опублікована «Платформа з підготовки позицій і рішень X з'їзду СКЮ». Багато положень «Платформи» носили програмний характер - про необхідність зміцнення ролі робітничого класу і його авангарду - СКЮ, про необхідність відновлення в партійному будівництві принципу демократичного централізму, про уточнення ролі держави в умовах самоврядування, про помилковість фетишизації «ринку» і необхідності зміцнення планування. Тобто перегляду піддавалися саме ті принципи, які партія відстоювала після 1948 року, і які якраз і відрізняли Югославію від країн «реального соціалізму» [7].

Остаточно курс на посилення ролі партії був закріплений на X з'їзді СКЮ (травень 1974 р.). Тіто вирішив саме так подолати кризові моменти в розвитку країни, заявивши, що якщо щось і повинно бути в Югославії єдиним, то це - партія, яка повинна зміцнюватися. Якщо раніше в горезвісному принципі демократичного централізму підкреслювалася перша складова частина, то тепер акцент явно перемістився на другу. Був зроблений висновок, що держава

в умовах соціалізму має відігравати дуже важливу роль в управлінні матеріальними процесами суспільного розвитку [19, с.237].

Фактично йшлося про згортання самоврядних починань, які спочатку були покликані стимулювати процес реформування держави. Зрозуміло, на словах від самоврядування не відмовлялися, адже воно вже стало візитною карткою Югославії. Але це поняття стали використовувати на всі випадки життя. Так, самоврядування було названо навіть специфічною формою диктатури пролетаріату. Як пише хорватський історик Д. Біланджіч, на початку 1970-х років був перерваний процес демократизації і знову встановлений режим «твердої руки» під гаслом оновлення «диктатури пролетаріату», а вся Югославія знову опинилася під п'ятою партійної бюрократії.

Д. Біланджіч навіть називає цей процес «партійно-державним переворотом», виконаним Й. Броз Тіто, Е. Карделем і В. Бакарічем. Нам здається, що це сильне перебільшення. Тіто ще твердо контролював стан справ в країні, точно дозував всі зміни в політиці держави і правлячої партії. У той момент він вдався до незначної зміни курсу, але не більше того. Причому, це стосувалося аж ніяк не всіх сторін життя югославського суспільства. Той же Біланджіч констатує, що побоювання супротивниками партійно-державного перевороту якогось неосталінського курсу виявилися марними. Автори перевороту пішли іншим шляхом - надання республікам і краям більшої державної самостійності [51, с.134-135].

І дійсно, паралельно всім чисткам і посиленню цензури в країні підходила до кінця конституційна реформа, яка розпочалася ще в 1967-1971 роках, коли були прийняті поправки до Конституції, які помітно розширили права республік і автономних країв за рахунок відповідно федерації і Сербії. Ця реформа завершилася у лютому 1974 р. прийняттям четвертої, і останньої в історії соціалістичної Югославії, Конституції.

Конституція СФРЮ проголошувала перетворення самоврядування у всеохоплюючу систему «соціалістичного самоврядування» (раніше йшлося про робітниче, потім про громадське самоврядування). Однак головною

особливістю Конституції 1974 р., завдяки якій вона і стала знаменитою, було ще більше звуження політичних і економічних функцій федерації за рахунок збільшення повноважень республік і автономних країв. Конституція визначила Югославію як «державну співдружність добровільно об'єднаних народів і їх соціалістичних республік, а також соціалістичних автономних країв Воєводини і Косова». Була підтверджена державність республік і країв, які повинні були тепер самі виконувати багато функцій федерації на основі взаємних угод. Республіканським органам відводилася головна роль при вирішенні більшості економічних і кадрових питань. Без їх згоди не міг бути прийнятий ніякий федеративний акт, що стосувався внутрішнього устрою країни. Загальнодержавні питання вирішувалися тільки на основі консенсусу між республіками і краями [27].

Таким чином, югославське керівництво, опинившись перед вибором, замість розвитку реальної демократії перенесло центр ваги з федерації на республіки, «на розвиток націй через республіки, як через національні держави». Це пояснювалося правом робітничого класу кожної республіки розпоряджатися створеною ним «додатковою власністю» або правом кожного народу розпоряджатися плодами своєї праці. Однак фактично «федерація стала кулісою, за якою (після 1980 р.) правили партійні лідери республік, подібно до того, як в 1950 році вона була фасадом, за яким в реальності правило Політбюро Центрального комітету» [18, С.109].

За Конституцією 1974 р. Югославська федерація явно набула ряд рис конфедеративного устрою. Республіки і краї почали перетворюватися в самостійні, замкнуті суспільно-економічні утворення. Один з головних авторів Конституції Едвард Кардель говорив, що Югославія - не класична федерація, не конфедерація, а «самоуправне співтовариство народів і народностей», засноване на спільних інтересах, затверджених «самоврядною і демократичною конституційною угодою між республіками і краями». У колі же своїх однодумців він відверто говорив, що треба спробувати з конфедерацією, а якщо і вона не буде функціонувати, то «на Югославію доведеться махнути рукою».

Конституційна реформа, спрямована на ослаблення союзного централізму, привела, фактично, до посилення державного компонента республік, як національних держав і «захисниць» націй. Тіто вважав, що цей процес може бути нейтралізований сильним єдиним Союзом комуністів Югославії, який би гарантував політико-ідеологічну єдність держави. Однак СКЮ між своїми IX і X з'їздами втратив монолітність і був вражений ідейними і політичними міжусобицями, а його члени сповзали до місцевих інтересів і націоналізму. Останнім і пояснювалася, на перший погляд, суперечлива політика Тіто в першій половині 1970-х років, яка була спрямована одночасно на розвиток і на згортання самоврядних починань.

В результаті конституційних перетворень в найважчій ситуації опинилася Сербія. Сербське керівництво не могло вирішувати питання в двох своїх автономіях, які фактично були безпосередньо підпорядковані федерації. Ще більш абсурдним стало те, що Сербія не могла без згоди автономій нічого міняти і на решті території Сербії. Зміни в Конституції викликали в Сербії невдоволення. Однак, проти них ще на стадії підготовки цього закону публічно наважилася виступити тільки група професорів юридичного факультету Белградського університету, зокрема, Коста Чавошкі і Михайло Джуріч. Останній був за це не тільки вигнаний з роботи, а й засуджений [38, с.152].

До цього часу вже чітко визначилася головна особливість югославських реформ. Під час їх здійснення завжди в одній зв'язці йшли економіка і національні відносини. Відносна демократизація суспільного життя розчищала шлях для економічного розвитку. Але вона ж в сфері національних відносин, що розуміється переважно як децентралізація країни і ослаблення федеративних зв'язків, приводила зовсім до інших результатів. Замість гармонізації національних відносин децентралізація відроджувала національні рухи у всіх республіках і краях, у всіх сферах суспільного життя. Це призводило до наростання напруги між народами, що проживали в Югославії.

У той же час офіційно визнаних націй в Югославії ставало все більше. Саме на цей час припадає оформлення в Югославії так званої мусульманської

нації. Це питання мало в Югославії свою передісторію. За переписом 1948 р. боснійські слов'яни-мусульмани фігурували як «мусульмани, які не визначили», тобто як особи, що не змогли назвати свою національність. В 1958 р. вони записувалися як «югослави, які не визначилися». В 1961 р. як «мусульмани» (категорія етнічної приналежності). Нарешті, в ході перепису 1971 р. боснійські мусульмани в графу «національність» вписували себе вже як «мусульмани, в сенсі народності». Це відразу ж спричинило рухи за визнання існування окремої «боснійської нації». А головне - в Боснії і Герцеговині раптом з'явилася «титульна нація», республіка стала асоціюватися переважно з боснійськими мусульманами (хоча вони завжди становили менше половини її населення). Незабаром в Боснії помітно поживилася діяльність мусульманських організацій, яка особливо посилилася в 1978-1979 рр., після ісламської революції в Ірані [34, С.123].

Одним з наслідків реформ 1960-х рр., які відкрили шлях децентралізації і ринковим механізмам, стало ускладнення положення слаборозвинених республік і країв. До цього держава централізовано направляло основну частину інвестицій на їх індустріалізацію та інші потреби. І це приносило певні плоди. За 1947-1965 рр. обсяг промислового виробництва Чорногорії збільшився в 21,7 рази, Боснії і Герцеговини - в 8 раз, Македонії - в 8,4 рази, Косова - в 5,6 рази (по Югославії в цілому - в 6 разів).

Однак, після 1965 р. інвестиційна політика різко змінилася. Тепер основні кошти вкладалися насамперед в розвиток обробних галузей промисловості, підприємства яких знаходилися, головним чином, в Словенії та Хорватії. Так, в 1971 р. інвестиції в основні засоби виробництва склали в Хорватії 23,7%, в Словенії - 15,5% (близько 40% на дві республіки) від загальної суми капіталовкладень Югославії. У той же час в промисловість Македонії було вкладено - 6,1%, а Чорногорії - 3,6% інвестицій. Певну роль в такому розкладі зіграло і те, що ціни на продукцію обробної промисловості склалися на ринку. Проблема зайнятості також найбільш гостро відчувалася саме в слаборозвинених республіках. Спроби виправити ситуацію зустрічали опір з

боку найбільш розвинених республік, які не бажали поступатися своїми доходами [41, с.360].

Протягом повоєнного розвитку відзначався розрив між теоретичними положеннями про шляхи подолання міжнаціональних суперечностей і практикою, яка мимоволі вела до їх загострення. Положення про випереджальні темпи зростання економіки слаборозвинених республік і країв так і не було реалізовано. «В умовах розвитку товарно-грошових відносин, ослаблення регулюючої ролі федерації і економічної самостійності республік, - пише В. Каменецький, - слаборозвинені регіони навряд чи могли розраховувати на скільки-небудь серйозну допомогу держави» [26, с.81].

Тим часом влада Югославії вперто продовжувала проводити політику децентралізації, вважаючи, що саме так можна згладити міжнаціональні протиріччя. Югославія стала йти в бік від тоталітарного та централізованого радянського федералізму, однак це аж ніяк не зменшило гостроти національного питання.

Крім нового слова в федеративних відносинах, югославський експеримент був доповнений винаходом так званих «організацій об'єднаної праці» та «делегатської системи». Ідеї для нової реформи Е. Кардель та інші югославські керівники, як і раніше, черпали з марксистських постулатів про відмерання держави. Головною метою було покінчити з так званими «менеджерами і технократами», які зміцніли в роки економічних реформ і перетворилися в Югославії в реальну силу, здатну потенційно скласти конкуренцію політичній бюрократії. Критика «техноменеджерства», яка почалася ще в 1969 р., зміцніла під час кризових подій в республіках і свого піку досягла в ході підготовки платформи до X з'їзду СКЮ. Й. Броз Тіто заявив, що «технократи» знаходяться на ключових позиціях, де розпоряджаються матеріальними і фінансовими засобами і продукцією чужої праці. Він назвав їх навіть «класовими ворогами» [7, 8].

Організації об'єднаної праці та Делегатська система знайшли втілення як в новій Конституції, так і в спеціальному законодавстві. Зокрема, в «Законі про

трудо́ві об'єднання» 1976 р. було заявлено, що самоврядування виходить за рамки підприємств і утворює нові суспільні відносини на основі трудових об'єднань. Його первинними осередками проголошувалися створювані робочими колективами «Основні організації об'єднаної праці» (ОООП), які потім інтегрувалися в «Складні організації об'єднаної праці» (СООП).

Основні організації об'єднаної праці створювалися не тільки на підприємствах, але і в установах торгівлі і в сфері обслуговування. Вони могли бути досить різноманітними - від штучно виділених частин виробничого процесу (які виробляють продукцію, що має самостійну ринкову цінність) до великих виробничих організмів, самостійно діючих на ринку. Об'єднання ОООП у СООП здійснювалися спеціальними самоврядних угодами, виходячи із загальних інтересів і переваг, які дає така інтеграція [36, С.361].

ОООП замислювалися як місце, де трудящі будуть рівноправно і безпосередньо здійснювати свої самоврядні права. Як і раніше, це відбувалося на зборах і референдумах, а також за допомогою органів управління - робочих рад та їх виконавчих органів. Однак, зберігалася тенденція зменшення впливу виробників на відтворення, яке зокрема потрапляло у все більшу залежність від кредитної системи. «Власником коштів ставав кредитор, а трудова організація набувала рис колективного найманого працівника». Можна сказати, що трудові самоврядні організації в цій ситуації грали роль не більшу, ніж роль свого роду профспілок.

Представницькі органи політичної влади також повинні були знизу доверху виростати з органів самоврядування. ОООП стали не тільки первинним виробничим осередком, а й первинною ланкою всієї суспільно-політичної системи. Для цього вводилася багатоступенева виборна система. ОООП, поряд з місцевими та іншими співтовариствами по інтересам, обирали делегатів до вищестоящих органів - скупщини громад (міст, окремих районів), автономних країв, республік і федерації.

Общинна скупщина складалася з трьох палат: віче трудових об'єднань (делегати від ОООП та інших трудових колективів), віче місцевих

співтовариств (делегати від цих співтовариств) і суспільно-політичного віче (делегати від Союзу комуністів Югославії, Соціалістичного союзу трудового народу, Союзу соціалістичної молоді і Союзу профспілок). Крайові і республіканські скупщини мали аналогічну структуру і також склалися з трьох палат: віче трудових об'єднань, віче громад, суспільно-політичних віче (делегати від суспільно-політичних організацій автономних країв і республік). На відміну від нижчих Скупщин, Скупщина СФРЮ знову складалася з двох палат: Союзного Віче (по 30 делегатів від кожної республіки і по 20 - від автономного краю) і Віче Республік і Автономних Країв по 12 делегатів від кожної республіки і по вісім - від автономного краю). Скупщина СФРЮ оголошувалася Верховним органом державної влади і громадського самоврядування. Обидва її Віче спільно повинні були вибирати Голову Скупщини СФРЮ і його заступників, Голову і членів Союзного виконавчого віче (уряду) [6, с.183].

Таким чином, Делегатська система (або принцип делегування своїх повноважень) була покликана поширити самоврядування на політичну сферу, перетворити представницьку демократію в безпосередню, в тому числі і на макрорівні. Всього в Югославії обиралося близько 80 тис. Делегацій, в тому числі 22 тис. в виробничих організаціях.

Всі ці перетворення отримали досить високу оцінку у частини дослідників. В. Каменецький вважає, що закон «Про трудові об'єднання» був, по суті, «спробою створення нової господарської системи, що об'єднує на засадах самоврядування всі національні економіки в єдиний господарський механізм». Д. Біланджіч називає Концепцію трудових об'єднань, разом з Конституцією 1974 р., радикальною програмою [51, s.190].

На наш погляд, такі оцінки завищені. Нові теоретичні побудови були вкрай заплутаними, схоластичними, ні до якої безпосередньої демократії не вели, зате серйозно ускладнювали оперативне прийняття економічних рішень. Для реалізації Закону «Про трудові об'єднання» було випущено величезну кількість правових актів. Будь-яке питання вимагало численних узгоджень.

Виникла так звана договірна економіка, коли об'єктивні закони ринку замінювалися, часто, угодами між господарюючими суб'єктами.

Той же Д. Біланжіч визнає, що Концепція трудових об'єднань не зменшила вплив технократів, хоча і додала влади політичній бюрократії. Останні стали знову встановлювати союз з місцевими менеджерами і технократами [51, s.196].

Проте, зміни в Югославії, дійсно, відбулися великі. Це дало навіть підставу політологу сербського походження Д. Йовичу виділити період після 1974 р. як особливий етап в історії країни - етап «карделівської Югославії», що проіснувала від прийняття останньої конституції СФРЮ і до розпаду Союзу комуністів Югославії в 1990 р. [54, s.71]

Людина № 2 в югославському керівництві, потенційний спадкоємець Тіто Едвард Кардель найбільш послідовно намагався реалізувати ідею Маркса про відмирання держави і її заміну Асоціацією вільних виробників. Це пояснювало, чому всі сили знову спрямовувалися на децентралізацію і ослаблення центру. Крім того, Кардель побоювався можливого посилення централізму після відходу Тіто. Тому він створював таку політичну структуру, яка б унеможливила повернення до старих моделей державного устрою. Ці попередні моделі об'єднувало тільки одне - централізм і сильна держава. Кардель домагався прямо протилежного – максимальної децентралізації держави.

В поглядах Карделя держава, як суспільний устрій, замінювалося незліченними трудовими організаціями, суспільно-політичними об'єднаннями, інститутами загальнонародної оборони і т.п. У його діях були і свої суперечності. Домагаючись відмирання держави, він, одночасно, проголосив республіки державами. Саме в них, за його словами, народи повинні реалізувати свій суверенітет [37, С.740].

Таким чином, кризи, які стали виникати в Югославії в кінці 1960-х – на початку 1970-х рр., її керівництво намагалася вирішити відразу декількома способами. По-перше, жорстким придушенням всіх несанкціонованих виступів і посиленням впливу партії, а по-друге, продовженням політики

децентралізації, яка вела до ослаблення центральної влади, зокрема, завершенням конституційної реформи, яка розширила права республік і країв. Поєднати одне з іншим було важко. Вважалося, що саме партія не повинна дати федерації розповзтися по «республіканських квартирах», проте в нових умовах партія також почала «федералізуватися». Федерацію тримали воєдино тільки сам Тіто і Югославська народна армія - ЮНА.

За словами сербського історика Л. Діміча, «колись монолітне суспільно-політичне життя поступилося місцем «самоврядному феодалізму», а загальнодержавної ідеології більше не існувало». Ще важче було поєднати керівну роль комуністичної партії з об'єктивними законами ринку. І хоча відкрите загострення міжреспубліканських суперечностей було приглушено в результаті вжитих федеральним керівництвом заходів, ці протиріччя «продовжували підспудно тліти і з новою силою вийшли назовні в кінці 1980-х років, зумовивши швидкий розпад Югославської федерації» [52, р.45].

З другої половини 1970-х рр.. перетворення в Югославії, в основному, закінчилися, нічого принципово нового більше винайдено не було. Самоврядування перетворилося на такий собі «фетиш» - догму, яку не можна було критикувати. Вірніше, критика допускалася тільки в рамках так званої «самоуправлінської ідеології», все інше вважалося ворожим. Імпульси колишніх років вже ослабли, а надати системі нове прискорення, знайти нові резерви і можливості розвитку заважали ідеологічні шори. Влада використовувала старий ідеологічний багаж і все більш відірвані від життя схеми.

Однією з наочних рис застою була формалізація незмінності влади Й. Броз Тіто, який ще в 1974 р., за рішенням X з'їзду СКЮ і згідно зі ст. 333 нової Конституції СФРЮ, став довічним головою і партії, і держави. Тіто все більш відчував себе непогрішним правителем, проводячи більше часу за полюванням, ніж за рішенням державних і партійних справ. У 1977 р. урочисто відзначалося 85-річчя Тіто і 40-річчя його приходу до керівництва КПЮ. Цей рік офіційною пропагандою було оголошено «Роком ювілею Тіто» [24, С.45].

Сам ювіляр на той час все більше сприймався не реальною земною владою, а іконою. До того ж він перебував в напівізоляції, зв'язок із зовнішнім світом підтримувалася через його неформальне вузьке оточення на чолі зі словенським партійним функціонером Стане Доланцом і високопоставленим генералом з Сербії Ніколою Любічичем. До всього іншого, Тіто фактично розійшовся зі своєю дружиною Йованкою. Зі старих соратників майже нікого не залишилося. Олександр Ранкович і Мілован Джилас, як відомо, були в опалі, і навіть з Едвардом Карделем двічі траплялися такі розбіжності, що вони по півроку не спілкувалися.

Єдина спроба щось змінити, надати нового імпульсу розвитку югославського суспільства - вихід книги Е. Карделя «Напрямок розвитку політичної системи соціалістичного самоврядування», що вийшла в 1977 р. ЦК СКЮ прийняв цю роботу в якості платформи при підготовці XI з'їзду партії. Кардель вводив поняття «плюралізму інтересів» в соціалістичному суспільстві. Однак, важко було говорити про будь-який плюралізм в однопартійній політичній системі. У будь-якому випадку, ідеї Карделя не отримали ніякого практичного розвитку. Сам він незабаром захворів і помер в 1978 р. [20, с.139].

Відзначимо також, що ці ж роки - час так званого «застою» в Радянському Союзі, та і в інших країнах «реального соціалізму». Шляхи розвитку східноєвропейських держав в загальних рисах збігалися. І, в цілому, треба сказати, що великі сумніви викликає популярне уявлення про югославське самоврядування як про якусь абсолютно незвичайну форму державного правління в рамках соціалізму, або навіть про якийсь «третій шлях».

Починали югославські комуністи з перетворень, які повністю копіювали ті, що здійснювалися в СРСР. За швидкістю і радикальністю впровадження більшовицького досвіду влада Югославії навіть випереджала інші країни Східної Європи. Потім, правда, трапився поворот до самоврядування, яке і стало відмінною рисою югославського експерименту, по суті - першою спробою реформування в рамках «реального соціалізму». Тут югослави були

першопрохідцями, хоча в віддаленому вигляді це нагадувало вже повністю забуті ідеї НЕПу, апробовані в СРСР в 1920-х роках [30, С.42].

У 1964-1965 рр. в Югославії почали проводитися найрадикальніші реформи в економіці за час всього самоврядного експерименту. Але необхідно відзначити, що в цей же час були спроби перетворень в інших соціалістичних країнах Східної Європи. Зокрема, саме тоді в СРСР замислювалася реформа А.Н. Косигіна, а в Чехословаччині трохи пізніше трапилася Празька весна - найвідоміша спроба довести можливість існування «соціалізму з людським обличчям». З цього моменту розвиток Югославії, незважаючи на всю своєрідність, знову йшов синхронно з рештою країн соціалістичного табору. Розвивалося за тими ж законами і закінчилося аналогічно - застоєм і крахом.

В. Кузнечевський пояснює зупинку в югославських перетвореннях тим, що в другій половині 1970-х років концепція самоврядування отримала своє повне завершення. На його думку, свого роду підсумком стала книга Е. Карделя «Напрямки розвитку політичної системи соціалістичного самоврядування». Як уже згадувалося, на наш погляд, остання книга Карделя - не результат досягнутого рівня перетворень, а невдала спроба розвинути і збагатити теорію, а потім і практику самоврядування. Але після смерті Карделя вносити серйозні зміни в концепцію самоврядування стало просто нікому [29, с.142].

У другій половині 1970-х років теоретичні побудови навколо самоврядування в роботах югославських вчених також знайшли якийсь закінчений вигляд. У цих роботах весь післявоєнний період («збройної фази соціалістичної революції») ділився ще на два великі етапи: державний соціалізм (або етатизм) і самоврядування. Часто як окремий етап, або підетап, виділявся ще період переходу до самоврядування - з 1948 по 1953 рік. Самоврядний етап в свою чергу ділився на кілька підетапів в міру поширення самоврядування на все нові сторони життя югославського суспільства: робоче самоврядування (1950-1963 рр.), громадське самоврядування (1963-1974 рр.), і соціалістичне самоврядування (з 1974 р.).

Звичайно, таке розуміння самоврядування було суто ідеологічним. У реальному житті нічого подібного не було, ніякого «соціалістичного самоврядування» ніколи не існувало. Один з небагатьох, хто насмілилися на критику, С. Стоянчевіч справедливо зазначив, що югославську ситуацію «характеризує децентралізований і частково лібералізований етатизм, в якому самоврядування обмежене робочим місцем і неполітичними питаннями» [42, С.221].

Конституція 1974 р. завершила також в основному і формування Югославської федерації. Дрібні нововведення в цій сфері не змінювали загальної картини, а наступні великі зміни були пов'язані вже з розпадом «другої» Югославії. Розвиток югославського федералізму теж пройшов ряд етапів. Чотири етапи призводить, наприклад, у своїй книзі В. Каменецький. На першому етапі (1943-1946 рр.) стверджується нова політична система, заснована на принципі федералізму. На другому етапі (1946-1953 рр.), в роки етатизму, переважали централізовані методи, і домінуючу роль грали органи федерації. Третій етап (1953-1965 рр.) охоплює роки від нормативного запровадження системи самоврядування, до суспільно-економічної реформи 1965 р. Конституція 1963 р. значно розширила права республік, але федерація ще зберегла ключові позиції. На четвертому етапі (1965-1974 рр.) загострення міжнаціональних відносин призвело, зрештою, до Конституції 1974 р., яка вже на перше місце поставила республіки і краї, а не федерацію [26, с.105].

Менше ніж через рік після початку функціонування Конституції 1974 р. за її зміну висловилася Президія Сербії. За її завданням група фахівців на чолі з трьома сербськими партійними функціонерами Драже Марковичем, Петаром Стамболичем і його племінником Іваном Стамболичем в 1977 р. підготувала навіть пропозиції щодо ревізії Конституції в бік зміцнення федерації, видані для службового користування і відомі під назвою «Блакитна книга» (через колір обкладинки). Однак, врешті-решт, партійне керівництво Сербії, боячись чергових звинувачень в «великосербстві», визнало ці пропозиції

неприпустимими. Тіто, який завжди був головним арбітром при вирішенні спірних питань, заявив, що міняти Конституцію не потрібно.

Не було нічого нового внесено і в улюблене зовнішньополітичне дітище Тіто - Рух неприєднання. Хоча конференції країн-учасниць регулярно проводилися: III конференція в 1970 р., в Замбії; IV конференція в 1976 р., в Алжирі; V конференція на Шрі-Ланці; VI конференція (остання при Тіто) в 1979 р., на Кубі. Взагалі, в 1970-ті роки Тіто багато їздив по всьому світу. Його участь в світових справах була навіть більш активною, ніж в справах своєї країни.

Тим часом, економічні труднощі наростали. Республіки, які отримали право без дозволу союзного уряду брати іноземні кредити, не забули цим скористатися. Зовнішній борг, який становив в 1971 р. 1,2 млрд. доларів, виріс до 7,93 млрд. в 1976 р. і 9,54 млрд. в 1977 р. До смерті Тіто він виріс більш ніж на 18 млрд. доларів [40, с.92].

Всього Югославією в ці роки було витрачено близько 45 млрд. доларів. Частина грошей пішла на інвестиції. Більш того, на країну обрушився інвестиційний вал, який перевищив усі можливі економічні рамки. Влада самовдоволено проголосила Югославію «найбільшим будівництвом Європи». Але вічно так тривати не могло. Уже на рубежі 1970-х і 1980-х років треба було починати віддавати борги, а нових позик не стало.

До кінця 1970-х років виникла проблема збитковості підприємств, зросли запаси нереалізованої продукції, посилювалися фінансові проблеми, зросло безробіття. На 45% зросла інфляція. За життя Тіто югославським керівникам ще якось вдавалося стримувати кризові явища. Однак після його смерті багато що змінилося. Почався новий і останній етап в розвитку Югославії.

РОЗДІЛ III. ЮГОСЛАВІЯ ПІСЛЯ ТІТО

Смерть Й. Броз Тіто 4 травня 1980 р. не могла не зробити величезного впливу на долю Югославії. Не стало «вождя революції», «вождя народів і народностей Югославії», голови СКЮ і президента СФРЮ. Його відхід не тільки ділив на дві нерівні частини останній період функціонування Югославії за Конституцією 1974 р., а й означав завершення великого періоду в історії післявоєнної Югославії.

Замість Тіто країною почали керувати два колективних органи - Президія СФРЮ і Президія ЦК СКЮ, які обирали, в порядку ротації, своїх керівників терміном на один рік. За деякими даними, перед самою смертю Тіто намагався відмовитися від системи ротацій і перекласти свої функції на Бранко Микулича - хорвата з Боснії та Герцеговини. Однак проти цього стало словенське партійне керівництво.

Система ротацій не могла, природно, надати країні стабільність. Проголошену новим югославським керівництвом мету: «І після Тіто - Тіто» реалізувати було неможливо. Верховного і визнаного всіма арбітра в складних і суперечливих відносинах між республіками і краями, між югославськими народами, більше не було [42, С.220].

У цей період перед Югославією стояли, одночасно, три великих проблеми: економічна криза, політико-ідеологічна криза, а також масовий сепаратистський рух албанського населення в сербському автономному краї Косово.

Економічна криза, в яку Югославія почала втягуватися з другої половини 1970-х рр., посилилася на початку 1980-х, після смерті Тіто. Її динаміка вражала. Темпи зростання виробництва різко сповільнилися (з 7% в 1979 р. до 2,3-0,7% в 1980-1983 рр.), а потім з 1983 р. почали скорочуватися. Після тривалого періоду, коли життєвий рівень населення тільки зростав, він почав падати - на 7,5% в 1980 р. і на 30% за наступні чотири роки [43, С.24].

На країну впала проблема величезної заборгованості, яка посилилася нафтовою кризою на світовому ринку і збільшенням цін на енергоносії (1979-1980 рр.). Енергетична криза виявилася для югославського керівництва несподіваною, і держава опинилася в повній залежності від постачальників енергоносіїв. І хоча тільки за ввезення нафти Югославія повинна була платити більше 7 млрд. доларів, «інвестоманія» не припинилася. Однак, перш за все, на проблему заборгованості впливав широкий фронт неконтрольованих запозичень з боку республік.

До кінця 1985 р. безробіття склало 15%, інфляція - 100%, зовнішній борг наближався до 21 млрд. доларів США. Його обслуговування ставало для уряду нерозв'язною проблемою. Особливо сильно криза була по становищу слаборозвинених республік і країв [43, С.25].

Помилки в економічній політиці, широка самостійність республік, світова енергетична криза призвели до того, що замість очікуваного економічного буму найбільший в історії Югославії інвестиційний вал завершився економічною кризою.

Стало зрозуміло, що система об'єднаної праці та заснована на ній «договірна економіка» функціонують неефективно. Це змушувало задуматися над переглядом всієї системи координат «карделівської Югославії». Однак колективне керівництво Югославії виявилось нездатним кардинально змінити ситуацію або запропонувати щось принципово нове. Замість радикальної реформи союзні керівники змогли запропонувати лише «Довгострокову програму економічної стабілізації».

Ця програма була підготована після дворічних публічних дебатів, головним координатором яких був словенський представник в Президії СФРЮ Сергій Крайгер. Документ, об'ємом в 15 000 сторінок, отримав статус офіційного документа XII з'їзду СКЮ (1982 р.). Однак праця Крайгера була компромісною і неконкретною, фактично це була чергова «лекція, яку еліта викладала самій собі, без будь-яких наслідків». Програма Крайгера не тільки консервувала існуючий стан, але і з самого початку не виконувалася. Так,

інфляція в 1984 р. становила близько 60%, замість запланованих програмою 15% [47, С.121].

Як зазначає Д. Йович, це були роки стагнації, коли «про реформи багато говорили, але одночасно робили все, щоб нічого не змінювати». Югославська еліта зберігала вірність карделівському проекту. В результаті, серед суб'єктивних причин економічної кризи на першому місці була ідеологія. У країні різко посилювалися позиції національної бюрократії («етнократій»).

Виникла концепція «національної економіки» (покликана замінити «договірну»), згідно з якою кожна республіка все необхідне для себе виробляла сама. Більш того, республіки почали вводити спеціальні заходи для захисту своїх підприємств від конкуренції з іншими югославськими підприємствами. Це призвело до остаточного економічного відокремлення республік. Крихкий загальноюгославський ринок став на очах розпадатися на шість республіканських і два крайових. Центральний уряд все більше втрачав контроль над економічними процесами, а республіки набирали все більше іноземних позик, якими не могли ефективно розпорядитися. Тривала економічна криза на очах перетворювався в кризу функціонування всієї югославської держави. Виходили на сцену інші кризи, в тому числі і в області національних відносин. Зрештою, національні проблеми перетворилися на вісь політичного життя країни [54, s.122].

Ситуація ще більш ускладнилася через нові загострення обстановки в автономному краї Косово – економічно найслабшій ланці і Сербії, і всієї Югославії. Якщо в період з 1931 р. по 1961 р. серби і чорногорці становили близько 27% населення краю, то до 1981 року ця цифра зменшилася до 13,2%. Слов'янське населення краю під тиском албанців продовжувало і далі залишати Косово, причому в усе більшому масштабі.

В той же час, албанське населення Косово також відчувало себе ущемленим в порівнянні з іншими народами Югославії. За чисельністю албанці займали вже третє місце в країні після сербів і хорватів, однак не мали своєї республіки. За рівнем же життя вони міцно займали в Югославії останнє місце,

на 60% потреби автономного краю забезпечувалися за рахунок сербського і югославського бюджетів. Розсадником албанського націоналізму в Косово став університет в Приштіні, відкритий ще в 1970 р. на базі філії філософського факультету Белградського університету [44, с.490].

У 1981 р., менше ніж через рік після смерті Тіто, в Косово почалися заворушення студентів, а потім пройшли демонстрації з вимогою надання краю статусу республіки (а значить, і «права на самовизначення, аж до відокремлення»). Це було розцінено в Белграді як перший крок до об'єднання Косово з Албанією. Демонстрації були розігнані з застосуванням військової сили, але з тих пір спокою в краї вже не було. Відносний порядок там міг триматися тільки завдяки військовій присутності федеральних сил.

Югославські керівники були серйозно стурбовані подіями в Косово. У квітні 1981 р., виступаючи на спільному засіданні Президії СФРЮ і Союзної ради по захисту конституційного ладу, Л. Колішевський говорив: «Ми повинні до кінця усвідомлювати помилковість і крайню реакційність тези: чим слабша Сербія, тим сильніше Косово (або яка-небудь інша наша республіка). Так само як і теза: чим менше автономність Косово в складі Сербії, тим сильніше Сербія. Це можна сказати і про тезу: слабка Сербія - сильна Югославія» [48, с.26].

Дивно, але в той же час керівники країни продовжували повторювати і старі, завчені фрази. Наведемо, наприклад, цитату зі статті Д. Драгосаваца. У 1982 р. він писав: «Розвиток соціалістичного самоврядування обмежує можливості антагоністичного протиставлення народів і народностей, республік і автономних країв як в межах кожного з них окремо, так і в межах федерації. Марксистський підхід до суспільно-економічних питань дозволяє більш успішно долати великодержавний бюрократизм, з одного боку, і вузьке національне відокремлення, з іншого». Немає потреби підкреслювати, як далеко ці твердження були від реального життя.

Відразу ж після чергових косовських подій сербська влада знову спробувала підняти питання про зміни в Конституції 1974 р., повернутися до тих питань, які порушувалися ще в «Блакитній книзі». Однак, опоненти Сербії

в югославському керівництві з інших республік будь-яку подібну спробу трактували як повернення до централізму, етатизму та бюрократизму. Конфлікт між сербами і албанцями в Косово виростав в конфлікт між тими, хто відстоював Конституцію 1974 р. («уставобранителі») і тими, хто виступав за її зміну («уставореформатори»). Перших було більше в Сербії, других - в Словенії та Хорватії. Поступово цей конфлікт переростав в конфлікт між сербами, з одного боку, і словенцями і хорватами, з іншого.

Елементи національного все більше домішувалися до ідеологічних. Для югославської держави національне питання завжди було гострим. Але якщо раніше, в період між двома світовими війнами, або під час так званого «масового руху» (Хорватської весни), в ньому домінувало хорватське питання, то з 1974 р., з прийняттям останньої Конституції СФРЮ, на перше місце вийшло сербське питання. Зміни в цій Конституції були іншими республіками заблоковані. Відсутність правового способу вирішення проблеми не могла не викликати поступової радикалізації сербських настроїв [49, с.217-218].

У першій половині 1980-х років в публіцистиці, в художній і науковій літературі піднялася хвиля критики існуючого порядку. Критиці піддавалися вже не окремі регіони, а югославський самоврядний соціалізм в цілому, який поставав, фактично, як різновид сталінізму. Стала з'являтися і критика самого Тіто. Причому процес демократизації захопив в основному Белград, в той час як Загреб виглядав оплотом догматизму.

При всіх відмінностях, «нормалізація» в Хорватії нагадувала відомий процес «нормалізації» в Чехословаччині після подій 1968 г. Як зазначає Г.Я. Ільїна, «після жорсткого розгону в 1971 р. національного руху час демонстрацій і бурхливих дискусій змінився часом страху і безнадії». Правда, і в Хорватії після смерті Тіто настає деяке ослаблення ідеологічного тиску [45, с.118].

У Сербії ж розвивалися процеси, подібні в чомусь з радянською перебудовою. Каталізатором діяльності сербських опозиційних інтелектуалів стала заборона книги «Вовняні часи» Гойко Джого в квітні 1981 р. В віршах поет замахнувся на самого Тіто [46, с.263].

Арешт Джого викликав хвилю протестів сербської інтелігенції, колективних листів на його захист і «вечорів солідарності». Ці акції переросли в протест проти економічного становища, політичного і конституційного устрою, нестачі політичних свобод, невірних ЗМІ і т.п. У травні 1982 року в Об'єднанні сербських письменників був сформований Комітет із захисту художньої творчості. Цей комітет швидко перетворився в символ демократичного протесту проти режиму.

У критиці режиму і всього комуністичного минулого і сьогодення брали участь вчені-суспільствознавці, які, частіше за все, співпрацювали з раніше відомим югославським журналом «Праксис», який виходив у світ з 1964 р. по 1975 р. Більш активними і тут були серби: філософи Любомир Тадич і Михайло Маркович, економіст Коста Михайлович, юристи Воїслав Коштуніца і Коста Чавошкі. Двоє останніх були авторами роботи «Партійний плюралізм або монізм», в якій оскаржувалася легітимність приходу комуністів до влади в Югославії і встановлення ними однопартійної системи. За свої погляди вчені були вигнані з Белградського університету, а Чавошкі ще і засуджений. Особливу роль зіграла в той період і книга сербського історика Веселина Джуретіча «Союзники і югославська військова драма», в якій четники вперше в науковій літературі були показані як антифашистська сила. За цю книгу Джуретіч був виключений з СКЮ [46, с.278].

Поступово руйнувалися основні міфи соціалістичної Югославії. Партизани вже не сприймалися як єдина антифашистська сила в роки війни, а сама Югославія - як держава, яка створила зовсім інший тип соціалізму. Визнавалося, що революція в Югославії відбулася за більшовицьким зразком. Трохи пізніше А. Ісакович зажадав такого ж перегляду «культу особи» Тіто, як це було після смерті Сталіна чи Мао.

Характерно, що на проведеному XII з'їзді СКЮ в червні 1982 року цей вал критики ще не сприймали всерйоз і він не знайшов особливого місця в резолюціях партійного форуму. Тим часом, те, що гострота критики і протистояння наростала, показали похорони померлого в серпні того ж року А.

Ранковича. На них зібралося близько 100 тис. чоловік. Вважалося, що Ранкович, як єдиний серб у вузькому оточенні Тіто, був противником децентралізації держави і прихильником жорсткої лінії щодо косовського націоналізму. Цей ореол невинно потерпілого за сербські інтереси і вивів людей на вулиці [32, С.48].

Не можна сказати, що влада зовсім не діяла. Вони намагалися зупинити процеси, в тому числі і звичними методами. У 1984 р. були заарештовані 28 сербських інтелектуалів. Шістьох з них пізніше судили. Але, як і у випадку з Джого, практично всіх невдовзі випустили. Інакше було в Сараєво, де одночасно з сербськими арештами, почався суд над молодим асистентом місцевого університету Воїславом Шешелем. У неопублікованій роботі він пропонував ліквідацію п'яти федеральних одиниць - обох автономних країв, Чорногорії, Македонії та Боснії і Герцеговини. Більшу частину Боснії і Герцеговини, Чорногорії та Македонії пропонувалося приєднати до Сербії.

Белградська інтелігенція виступала за дотримання прав людини, не тільки в Сербії, але і по всій Югославії. Центром подібної активності став Комітет із захисту свободи думки і висловлювань на чолі з Добрицею Чосічем. До Комітету відмовилися увійти представники словенської і хорватської інтелігенції, хоча вони і були запрошені. Проте, Комітет протестував і проти арешту Алії Ізетбеговича та інших боснійських мусульман в Сараєво, вимагав звільнення з в'язниці Владо Готоваца та інших учасників «масового руху» в Хорватії. Комітет також виступав на захист косовських албанців, засуджених після подій 1981 р. За 1984-1989 рр. Комітет із захисту свободи думки і висловлювань направив понад 100 листів, протестуючи проти нехтування в Югославії основними демократичними правами [23, с.116].

Ситуація в Хорватії і раніше помітно відрізнялася від сербської. Кроком у відповідь на критику існуючого ладу в Сербії стала ініціатива, пасивного до цього, хорватського партійного керівництва на чолі з головним ідеологом ЦК СКХ Стіпе Шувара, яке намагалося довести, що стан справ в Хорватії набагато

кращий, ніж в Сербії, що хорватська інтелігенція аж ніяк не виступає проти режиму.

Хорватськими комуністами були ініційовані кілька нарад на актуальні теми. На нараді в травні 1984 року в Загребі був підготовлений документ «Про деякі ідейно-політичні тенденції в художній творчості, літературі, театрі та кінокритиці, в публічних виступах частини творчої інтелігенції, в яких виражені політично неприпустимі речі». Критиці були піддані понад 100 діячів літератури і культури, в основному з Сербії. Влада закликала комуністів в мас-медіа і художніх творах протистояти валу антикомунізму.

Матеріали нарад просочилися в пресу. Прозвані «Білою книгою», вони викликали загальне обурення і особливо бурхливу реакцію в Сербії. Не тільки інтелігенція, а й республіканські партійні верхи порахували книгу новим доказом того, що Хорватія залишилася націоналістичною більше, ніж комуністичною. Більш того, сербське керівництво звинуватило Хорватію у втручанні в свої внутрішні справи. Однак ініціатор «Білої книги» Стіпе Шувар здобув певні симпатії, і не тільки в Хорватії. Він навіть став розглядатися кандидатом на роль югославського лідера тими силами, які бажали консервації існуючого положення в рамках Конституції 1974 р [11, С.143].

Про позицію хорватського керівництва треба сказати окремо. Ще три роки після смерті Тіто на чолі республіки перебував один з його найближчих соратників і лідерів післявоєнної Югославії Володимир Бакаріч, який об'єднував в Хорватії вищі державні і партійні пости. Він, як і багато югославських лідерів, вважав головною небезпекою для держави «великосербський націоналізм» і, зокрема, різко протестував проти сербської політики в Косово.

У вузькому колі своїх найближчих соратників, Бакаріч виступав за внутрішньоюгославський союз Хорватії зі Словенією і за включення до цього союзу Боснії і Герцеговини. Він закликав відмовитися від стереотипів міжвоєнного періоду, коли Словенія грала на хорватсько-сербських протиріччях. Тепер, доводив Бакаріч, вона повною мірою усвідомлює головною

перешкодою свого нормального суспільного розвитку «примітивність і консерватизм союзної адміністрації». Але стратегічною лінією Хорватії при цьому має бути непровокування Сербії, тобто контроль за своїми «націоналістами». Звідси і так звана хорватська «політика мовчання» в той період [9, с.283].

Після смерті Бакаріча до влади в Хорватії прийшло перше повоєнне покоління керівників, серед яких був і його головний фаворит - Стіпе Шувар. Діяльний і амбітний він почав збирати навколо себе прихильників, в тому числі і в засобах масової інформації, а потім кинувся в ідеологічні битви. Їх характерним проявом і стала «Біла книга». Фактично саме при Шуварі Хорватія почала відходити від попередньої «політики мовчання».

Економічна і політико-ідеологічна кризи весь час обтяжувалися подіями в Косово, де становище сербського населення постійно погіршувався. Задля привернення уваги до своїх проблем косовські серби стали вдаватися до колективних петицій до вищих органів влади і організовувати марші протесту на Белград. Союзне партійне керівництво було змушене утворити робочу групу на чолі з представником Словенії в Президії ЦК СКЮ Міланом Кучаном. У квітні 1986 р. Іван Стамболич, першим з сербських політиків вищого рангу, відвідав Косово. Він заявив, що протести косовських сербів виправдані, але застеріг їх від зв'язку з тими, хто ними маніпулює.

Події в Косово, в значній мірі, впливали на те, що югославський демократизм сербської опозиційної інтелігенції поступово все більше став замінюватися національними ідеями. Якщо раніше багато хто з опозиціонерів, включаючи того ж Добрицу Чосіча, вважали югославську федерацію кращим рішенням сербського питання, то тепер вона починала трактуватися ними як, перш за все, механізм для придушення всього сербського [2, с.204].

У травні 1985 р. Сербська академія наук і мистецтв (САНМ) також створила робочу групу з 23 своїх членів для підготовки документа - Меморандуму про економічну та політичну ситуацію в Югославії. У вересні 1986 р. уривки з проекту цього документа потрапили в найбільшу югославську

газету - «Вечірні новини», а потім і в усі інші ЗМІ. У Меморандумі описувалися економічна і політична кризи, проте, в контексті цього, Сербська академія наук і мистецтв фактично звинуватила комуністичну владу в 45-річній антисербській діяльності і в створенні антисербської коаліції в Югославії. Проти цього Меморандуму і самої САНМ була розв'язана офіційна компанія критики. В результаті Академія наук відклала святкування свого столітнього ювілею.

РОЗДІЛ IV. ПОСИЛЕННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ПРОТИРІЧ. ПРИХІД С. МІЛОШЕВИЧА ДО ВЛАДИ В СЕРБІЇ

Паралельно з Меморандумом САНМ в сербському політичному керівництві відбулися зміни, що мали потім величезний вплив на долю всієї Югославії: на сербський політичний Олімп почалося сходження Слободана Мілошевича. Причому, вирішальну роль в цьому процесі зіграв керівник середнього покоління сербських комуністів Іван Стамболич, який, роблячи власну кар'єру, як на буксирі, тягнув за собою Мілошевича. Спочатку, в 1984 р., коли І. Стамболич став головою ЦК СК Сербії, він звільнив для Мілошевича місце в белградському партійному керівництві. Потім, через два роки, ставши головою Президії Республіки Сербії і припускаючи, що в нинішній ситуації державний пост вже важливіше, ніж партійний, він доклав усіх зусиль для обрання саме Мілошевича лідером сербських комуністів.

Слободан Мілошевич переміг на виборах Голови ЦК СКС з мінімальною перевагою. Проти нього був навіть дядько його дружини, один з найвпливовіших сербських партійних функціонерів попереднього періоду Дража Маркович. В знак протесту проти обрання Мілошевича Маркович пішов у відставку [16, с.83].

Розбираючи програму Слободана Мілошевича після його приходу до влади, Д. Йович відзначає чотири моменти. По-перше, Мілошевич був відвертим критиком децентралізації в Сербії і Югославії. І, як і Тіто, він особливо наполягав на єдності партії. По-друге, Мілошевич був «уставореформатором», прихильником змін, але вони не повинні були загрожувати ні соціалізму, ні єдності Югославії. По-третє, згідно з його переконанням, партія повинна була концентруватися на виробленні власної позитивної програми, а не реагувати на критику опозиції. При цьому, Мілошевич важливу роль відводив інтелігенції, особливо тісно співпрацюючи з професурою Белградського університету. Нарешті, в сербську політику він ввів поняття «боротьби проти анархії» і повернув поняття «оптимізму». Такий

підхід був у прямій невідповідності з «культурою апокаліпсису», яка розвивалася в ті роки в Сербії і Югославії. Критика песимізму стосувалася, зрозуміло, і Меморандуму САНМ [1, с.518].

Безперервні хвилювання косовських албанців і пошук позитивної програми змусили С. Мілошевича в кінці квітня 1987 р., за прикладом свого попередника І. Стамболича, відвідати Косово. У містечку Косово-Поле відбулися сутички між албанськими міліціонерами, які охороняли будівлю, в якій відбувалося засідання крайового партійного керівництва, і сербськими демонстрантами. Присутній на засіданні, Мілошевич вийшов до демонстрантів і при великому скупченні народу виголосив знамениті слова: «Ніхто не сміє вас бити». За багато років сербський лідер вперше так відкрито підтримав місцеве сербське населення. Союз комуністів Сербії, на чолі з Мілошевичем, в очах багатьох сербів став виглядати головним захисником сербських інтересів, перш за все в Косово. У той же час, слід зазначити, що всупереч сформованій пізніше думці, Мілошевич у виступі перед сербськими демонстрантами критикував не тільки албанський, але і сербський націоналізм.

Після цього він ще всю ніч вислуховував численні скарги косовських сербів на своє становище («ніч важких слів»). Всі ці події справили на нового сербського лідера колосальний вплив. І з цього моменту він стає на чолі масового національного руху сербів («пробудження народу»). Англійський історик і політолог Р. Томас вважає, що цілі у цього руху були «явно націоналістичними», так як вони були направлені «на повернення Сербією контролю над краями» [28, с.56].

Попутно, Слободан Мілошевич зміцнював свою владу. На 8-му засіданні ЦК СК Сербії в кінці вересня 1987 року він змусив піти зі свого поста Драгішу Павловича, Голову Белградського міського комітету партії і одного зі своїх головних політичних супротивників в сербських верхах. Голова Президії Республіки Сербії Іван Стамболич, який підтримав Павловича, також був змушений піти у відставку в грудні того ж року. Повалення Павловича і

Стамболича зробило Мілошевича одноосібним лідером Сербії. Але його амбіції йшли набагато далі.

8-ме засідання ЦК СКС багато дослідників вважають поворотним моментом у новітній сербській історії. Прихильники Мілошевича вважають, що саме з цього моменту в Сербії почався, нарешті, процес реформ. Його противники, навпаки, трактують цю подію як початок багаторічної трагедії сербського народу, яка відкрила шлях до міжетнічних воєн на території Югославії.

У жовтні 1988 - січні 1989 р. С. Мілошевич, за допомогою, в значній мірі, інспірованих акцій протесту проти місцевої бюрократії («мітингів протесту»), зміг замінити керівництво у Воєводині, Косово та сусідній Чорногорії на своїх ставлеників. У Воєводині, наприклад, зміна влади отримала назву «йогуртової революції», так як демонстранти закидали будівлю крайового парламенту саме цим продуктом. У березні 1989 року, в зв'язку з арештом поваленого до цього крайового лідера Азема Власова, про саморозпуск оголосила скупщина Косова [39, С.370].

В кінці березня 1989 р. нові крайові скупщини прийняли поправки до Конституцій Воєводини і Косово. 28 березня ці поправки вже до республіканської Конституції прийняла сербська скупщина. Автономні краї Косово і Метохія (так тепер став називатися автономний край Косово), а також Воєводина втрачали атрибути державності (отримані ними за Конституцією 1974 р.) і знову ставали лише територіальними автономіями. Краї тепер не могли використовувати право вето щодо конституційних змін, були звужені повноваження їх законодавчих, виконавчих і судових органів влади.

У цьому питанні, фактично, відбулося повернення до норм федеральної Конституції 1963 р. В той момент, коли в Белграді приймалися поправки до Конституції Сербії, в Косово сталися найзначніші заворушення серед албанського населення після 1945 р. За офіційними даними, в зіткненнях загинули 22 демонстранта і два міліціонера, були поранені 92 демонстранта і

121 міліціонер. Спалена також велика кількість автомобілів, пошкоджені два вертольоти і чотири бронетранспортери.

У 1990 р. поправки до Конституції Сербії були закріплені в новій Конституції республіки. Сербія проголошувалася демократичною державою всіх громадян, які в ній проживають. Після цього в Косово і Метохії ще більше посилювався албанський сепаратизм, і сербські війська були змушені ввести в край додаткові поліцейські і військові підрозділи [2, с.384].

Інспіровані зверху акції протесту проти місцевої бюрократії отримали широку підтримку знизу. Всього в цей період пройшли сотні подібних акцій по всій Сербії, на яких були присутні близько 5 млн. осіб. Ця, так звана, «антибюрократична революція» дозволила С. Мілошевичу мати на своєму боці чотири з восьми голосів у колективних органах управління Югославією і СКЮ. У травні 1989 р. Мілошевич став Головою Президії Сербії, тобто об'єднав в своїх руках вищі державний і партійний пости в Сербії.

Особливого розмаху за Мілошевича отримало святкування 600-річчя Косовської битви, яке відбулося 28 червня 1989 р. На історичному місці зібралося до 1 млн. сербів, не тільки з Косово, а й з усіх країв Югославії та з-за кордону. У своєму виступі Мілошевич, поєднуючи образи з сербської міфології і соціалістичного періоду, заявив, зокрема, що «через шість століть ми знову перебуваємо в боях і напередодні боїв». Також, вперше за післявоєнний період відкрито відзначався Відовдан (день Св. Вітта) Сербською православною церквою [2, с.395].

На якийсь час Слободан Мілошевич став вождем нації. Став розвиватися навіть його культ. Особливо він був популярний в сільській місцевості. Л. Діміч вважає, що в той момент, коли тоталітарна модель, що включає ідеологічний утопізм і необмежену владу партійної еліти з харизматичними вождями, стала втрачати свою міць в Європі, вона стала зміцнюватися в Сербії, до тих пір найліберальнішій югославській республіці.

І дійсно, Мілошевич зробив нову поверхову реконструкцію влади, але вона не зачіпала суті режиму. Ззовні демократичний рух в Сербії, який

базувався на реальних національних і регіональних проблемах, віддаляв республіку від справжніх демократичних цінностей і необхідних перетворень.

Мілошевич зумів створити єдиний національний фронт всередині Сербії, об'єднати не тільки офіційні сили, а й більшу частину опозиції. Він став, фактично, і владою, і опозицією. Однак, цей союз не був міцним. Якщо Мілошевич пропонував, по суті, повернення Югославії до періоду до Конституції 1974 р. то Чосич і багато опозиціонерів вже еволюціонували від позиції перебудови Югославії до ідеї союзу сербських земель. Як зазначає Д. Йович, заміна в Сербії карделівського дискурсу двома іншими в кінці 1980-х років (один з них персоніфікувався з Мілошевичем, а інший - з Чосічем) означав кінець карделівської Югославії [12, С.34].

Національний бум в Сербії натрапляв на зростання націоналізму в північно-західних республіках - в Словенії та Хорватії. Особливо це стосувалося Словенії, де влада відкрито підтримали албанських сепаратистів в Косово. Спроба Мілошевича направити в кінці 1989 р. в Люблянну 100 тис. сербів для проведення там «мітингу істини» про стан справ в Косово, була розцінена словенським керівництвом як новий доказ прагнення сербів розширити свій вплив на всю Югославію. Служба безпеки Словенії не допустила проведення мітингу, що призвело до бойкоту словенських товарів в Сербії.

Ще раз підкреслимо, що націоналізм бурхливо розцвітав у всіх югославських республіках без винятку. У зв'язку з цим, здається вкрай одностороннім звинувачення у всіх югославських гріхах одного Мілошевича. Так, наприклад, англійський дослідник Р. Кремптон пише, що після приходу Мілошевича до влади в Сербії в 1987 р., історія Югославії здебільшого представляла собою протидію югославських республік і народів йому самому і його політиці [10, с.184].

Однак, за справедливим твердженням того ж Д. Йовіча, в 1988-1990 рр. Словенія була не менш важливим фактором югославської політики, ніж Сербія. Словенія була найбільш голосною захисницею «уставобранительства» точно

так само, як Сербія найактивніше відстоювала «уставореформаторство». Словенський націоналізм був таким же сильним, як сербський. Як і в Сербії, словенське керівництво поступово ставало все більш терпимим до своєї опозиції і, врешті-решт, в республіці утворився свого роду всесловенський блок. Як і в Сербії, словенські комуністи змогли стати одночасно і владою, і опозицією. До кінця 1989 р. словенський партійний лідер Мілан Кучан мав майже абсолютну підтримку словенців, а Слободан Мілошевич - сербів. Але їх погляди на майбутнє Югославії були діаметрально протилежними. Вже в цей час, керівництво Словенії посилало своїх емісарів в Західну Європу. Їх завданням був «зондаж ґрунту» на випадок відділення республіки від Югославії [54, s.125].

Сербія, як і раніше, наполягала на зміні Конституції СФРЮ, а потім на цій основі - внесення змін і в республіканські основні закони. Хоча, як згадувалося, вона вже почала розробляти зміни для своїх автономних країв. Позиція Словенії була протилежною: не чіпати союзу Конституцію до прийняття нових республіканських. Однак, напрямки можливих змін в республіканських конституціях настільки розходилася, зокрема, в тих же Сербії і Словенії, що було ясно: досягти після цього консенсусу щодо союзної Конституції - нереально.

У такій ситуації, Любляна вирішила поставити своїх опонентів перед доконаним фактом. В кінці вересня 1989 року в Словенії були прийняті поправки до республіканської Конституції. У Сербії їх порахували грубим порушенням Конституції СФРЮ і початком відділення від Югославії. Аналогічним була думка і союзних державних і партійних органів влади. Однак, в умовах загальнодержавного хаосу це не мало ніяких наслідків.

У березні 1989 року було сформовано новий союзний уряд. На пост прем'єр-міністра був призначений відомий економіст-практик з Хорватії Анте Маркович. Він заявив, що уряд може працювати і без компартії. Більш того, розпад партії, яка завжди втручалася в економіку, здавалося, розв'язував прем'єр-міністру руки [35, с.129].

В кінці 1989 р., коли інфляція досягла вже майже 3000%, Маркович запропонував пакет заходів з оздоровлення економіки: перетворення динара в конвертовану всередині країни валюту, збалансування бюджету, вільне формування цін, широку приватизацію. Мова, таким чином, йшла вже не про «стабілізацію», а про різкий поворот в бік ринкової економіки, тобто про «шокову терапію». З різним успіхом така політика здійснювалася в усіх східноєвропейських країнах, які переходили від соціалістичної адміністративно-розподільчої економіки до ринку. В Югославії перші результати реформи виявилися напрочуд успішними. З 1 січня 1990 р. курс динара був прив'язаний до німецької марки і тримався твердо, інфляція впала до нульового рівня; експорт збільшився на 25%, а імпорт - на 40%; зовнішній борг знизився з 21 до 16 млрд. доларів США. Важко сказати, чим би реформа закінчилася: можливо, у Югославії з'явився би останній шанс, альтернатива все більш потужнішому націоналізму. Однак часу для продовження реформ у Марковича вже не було [27].

В кінці 1989 р., під тиском подій в Східній Європі і своєї власної кризи, югославська влада дозволила, нарешті, вибори на багатопартійній основі. Ще в період підготовки до останнього з'їзду СКЮ спочатку в Словенії, а потім і в інших республіках почали утворюватися нові партії. Особливо важко цей процес йшов у Сербії, влада якої до останнього моменту боролися з введенням багатопартійності. С. Мілошевич, його дружина Міра Маркович і новий ідеолог режиму Михайло Маркович розвивали, зокрема, ідею про «демократичний безпартійний плюралізм». Нібито для Югославії це було б краще багатопартійності. Але зупинити неминуче вже було неможливо.

Новим політичним партіям, після півстолітньої комуністичної монополії, потрібно було брати участь у вільних виборах. З загальноюгославських партій найбільш відомою був Союз реформаторських сил, керований прем'єр-міністром Анте Марковичем. Однак, в переважній більшості, нові партії утворювалися на національній основі, багато з них вважали себе спадкоємцями партій, що існували в період між двома світовими війнами і навіть раніше.

Так, в Сербії виникли Демократична партія і Сербська радикальна партія, в Хорватії - Хорватська партія права і Хорватська селянська партія, в Македонії - Всемакедонська революційна організація - Демократична партія македонської національної єдності (ВМРО - ДПМНЄ). Зайнялися своєю реорганізацією і республіканські комуністичні партії. У Словенії та Хорватії компартії стали називатися відповідно Союз комуністів Словенії - Партія демократичного оновлення і Союз комуністів Хорватії - Партія демократичних змін. Ці партії вже фактично перейшли на соціал-демократичні позиції. Пізніше в Словенії перша частина назви партії була відкинута, а в Хорватії і формально партія була перейменована в соціал-демократичну. Союз комуністів Македонії був також перейменований в Соціал-демократичний союз. Про трансформацію в Соціал-демократичну партію прийняв рішення і Союз комуністів Боснії і Герцеговини [33, С.25].

Інакше сталося в Сербії і Чорногорії. У Сербії, після об'єднання республіканського Союзу комуністів з Соціалістичним союзом трудового народу (організація виросла з післявоєнного Народного фронту і уособлювала «непорушний блок комуністів і безпартійних»), була утворена Соціалістична партія. А в Чорногорії, взагалі, продовжував існувати республіканський Союз комуністів.

Перші багатопартійні вибори в Югославії проходили з весни по осінь 1990 р. Вибори поставили нові перепони на шляху реформ А. Марковича. Так, Словенія, Хорватія і Сербія почали несанкціоновану емісію грошей. Особливо відзначилася остання. Досить сказати, що в грудні 1990 р. Сербія самовільно емісувала грошову суму, рівну приблизно половині первинної емісії, передбаченої на весь 1991 р. Напередодні виборів Мілошевичу було потрібно за всяку ціну заплатити пенсії і допомоги, але грошова система Югославії такими діями остаточно руйнувалася [22, с.432].

У Словенії, де всі партії, в тому числі і Партія демократичного оновлення, апелювали до словенських національних інтересів, перемогу на виборах здобув блок опозиційних партій - Демократична опозиція Словенії (ДЕМОС). Ще

більша невдача чекала колишніх комуністів на виборах в Хорватії, де більшість голосів отримала відверто націоналістична партія - Хорватська демократична співдружність (ХДС), очолювана Франьо Туджманом.

У Сербії перемогу здобула Соціалістична партія Сербії (СПС), що отримала три чверті місць у парламенті. Антикомуністичні і демократичні сили не змогли скласти їй конкуренцію. У Чорногорії, єдиній з усіх югославських республік, досить переконливо переміг республіканський Союз комуністів (лише через два роки, в 1992 р., він змінив свою назву і став називатися Демократичною партією соціалістів Чорногорії).

У Македонії боротьба на виборах розгорнулася між трьома блоками партій – лівим, на чолі з колишніми комуністами, національно орієнтованим, на чолі з ВМРО - ДПМНЄ і албанським, на чолі з Партією демократичного процвітання. Жодна з партій не отримала більшості голосів, тому було складено перший коаліційний уряд з ВМРО - ДПМНЄ і реформованої компартії (Союзу комуністів Македонії - Партії демократичних перетворень). Нарешті, на перших багатопартійних виборах в Боснії і Герцеговині перемогла крихка коаліція національних партій - мусульман (Партія демократичної дії), сербів (Сербська демократична партія) і хорватів (Хорватська демократична співдружність). Було сформовано коаліційний уряд. Головою Президії став лідер боснійських мусульман Алія Ізетбеговіч [31, с.363].

На порядку денному стояло питання про зміну федеративного устрою країни. При цьому, в керівництві республік зіткнулися в основному дві концепції: збереження федерації або її перетворення в конфедерацію. Першу концепцію висували Сербія і Чорногорія, другу - Словенія і Хорватія. Проміжне положення займали Боснія і Герцеговина та Македонія. Втім, ідея конфедеративного устрою (що вже фактично існував в країні) використовувалася її прихильниками головним чином лише для того, щоб замаскувати справжні цілі - відділення від Югославії [25, С.87].

У боротьбі за збереження єдиної держави Сербія (не рахуючи маленької Чорногорії) все більше залишалася на самоті. Дія її керівництва пояснювалося

тим, що, якщо інші народи колишньої Югославії при розпаді федерації утворювали свої національні держави, то серби, навпаки, виявлялися розділеним народом. Третина сербів залишалася б за рамками Республіки Сербії. В таких умовах сербська позиція містила кілька принципових положень і, перш за все, визнання за хорватами і словенцями права на створення власних національних держав, що включають хорватські і словенські «етнічні території»; визнання за сербським народом такого ж права на створення національної держави, що включає території з переважним сербським населенням; відмова визнати міжреспубліканські адміністративні кордони в якості майбутніх міждержавних кордонів.

Таким чином, цілі Сербії і північно-західних республік були протилежними. На компроміс ніхто йти не збирався. В якійсь мірі, свою роль зіграв і суб'єктивний фактор. Лідери трьох ключових для збереження Югославії республік - Сербії, Боснії і Герцеговини, Хорватії - були дуже різні, але в своїй непоступливості в чомусь схожі один на одного. Цікаву характеристику сербського і хорватського лідерів залишив тодішній посол США в Югославії У. Циммерман. «На відміну від С. Мілошевича, - пише він, - яким керувало прагнення до влади, Ф. Туджман був захоплений хорватським націоналізмом. Його відданість Хорватії була самого примітивного типу». Додамо, що глава боснійських мусульман А. Ізетбеговіч був захоплений фанатичним релігійним почуттям, причому також самого примітивного типу. Своїми наполегливими спробами створити унітарну ісламську Боснію він спровокував громадянську війну, в якій потім загинули десятки і десятки тисяч його співвітчизників.

Націоналізм існував у всіх югославських республіках, був притаманний усім народам і народностям Югославії. Однак, в ті роки він досяг майже позамежного рівня. Всі республіканські ЗМІ змагалися в провокуванні національної істерії. У всіх югославських республіках, як і всюди в Східній Європі, націоналізм став засобом боротьби з комунізмом. Тільки Сербія виявилася винятком. Її лідер С. Мілошевич за допомогою націоналізму

спробував, навпаки, зберегти комунізм у себе в республіці. Це мало для сербів найсумніші наслідки [15, с.518].

Остаточно югославські республіки розійшлися на XIV надзвичайному з'їзді СКЮ, що почав роботу в 1990 р. Словенська делегація, після відхилення її вимоги про реорганізацію партії на конфедеративних засадах, покинула з'їзд. Без словенців не захотіли продовжувати роботу депутати від Хорватії та від Боснії і Герцеговини. На з'їзді було оголошено перерву, яка виявилася безстроковою. Крах єдиної комуністичної партії не міг не мати далекосяжних наслідків. У політико-ідеологічному плані югославські республіки, фактично, більше нічого не пов'язувало. Югославія залишилася без своєї ідеології - головного, що скріплювало її протягом усього післявоєнного розвитку. Починався останній акт югославської драми.

ВИСНОВКИ

У політичній системі СФРЮ, що визрівала в шістдесятих - сімдесятих роках ХХ ст. і остаточно встановленої Конституцією 1974 року, з самого початку були закладені тенденції до розпаду. В умовах федеративної багатонаціональної держави практичне зведення нанівець ролі центру при одночасному наділення національних республік правами суверенних держав, повної залежності федеральних органів від суб'єктів федерації, сприяло політичній та економічній дезінтеграції країни, що, в свою чергу, викликало внутрішню кризу СФРЮ і її розпад.

За Конституцією 1974 р. Югославська федерація явно набула ряд рис конфедеративного устрою. Республіки і краї почали перетворюватися в самостійні, замкнуті суспільно-економічні утворення.

Югославська політична та економічна система, в основу якої було покладено принцип відповідальності республік за свій власний розвиток, сприяла регіональній замкнутості, посиленню автаркії республік і, як наслідок цього, припинення існування єдиного югославського ринку. Не можна обійти стороною і різний рівень економічного розвитку регіонів. Найбільш високорозвинені республіки (Словенія і Хорватія), що створюють більшу частину національного доходу, поступово стали розглядати слаборозвинені республіки і регіони (Боснія і Герцоговина, Македонія, Косово, Південна Сербія), а також федерацію в цілому, як тягар для свого економічного розвитку. До цього додавалися також надзвичайно важливі процеси становлення національних інтелектуальних еліт в республіках, які вже не бачили можливостей для розвитку своїх націй в рамках одної держави. Федерація, не володіючи політичними і економічними важелями впливу на республіки, виявилася не в змозі протистояти посиленню сепаратистських тенденцій в економіці і розпалася.

У комплексі всі ці передумови і причини призвели до того, що на рубежі вісімдесятих - дев'яностих років Югославія вступає в смугу важкої економічної та національно-політичної кризи.

В цей період наднаціональна, за своєю суттю, концепція «югославізму» втратила свою актуальність, перестала бути домінуючою в масовій свідомості.

Надзвичайно важливою подією, яка вплинула на соціально-політичне становище в Югославії, стала смерть Й. Броз Тіто 4 травня 1980 р. Федерація втратила чи не єдиний фактор, який об'єднував республіки. Не стало «вождя революції», «вождя народів і народностей Югославії», голови СКЮ і президента СФРЮ. Його відхід не тільки ділив на дві нерівні частини останній період функціонування Югославії за Конституцією 1974 р., а й означав завершення великого періоду в історії післявоєнної Югославії.

Влада поділилася між двома колективними органами - Президією Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія і Президія ЦК Союзу комуністів Югославії, які обирали, в порядку ротації, своїх керівників терміном на один рік.

Система ротацій не могла, надати країні стабільність. Почалася боротьба за владу між різними групами. Верховного і визнаного всіма арбітра в складних і суперечливих відносинах між республіками і країнами, між югославськими народами, більше не було.

На соціально-політичну напруженість наклалося і вкрай тяжке економічне становище. Помилки в економічній політиці, широка самостійність республік, світова енергетична криза призвели до того, що у 1980-х роках заплановані раніше економічні перетворення завершуються економічною кризою.

Крихкість економічної і політичної системи країни призводить до того, що конфліктна ситуація між суб'єктами СФРЮ і центром в кінці вісімдесятих років переростає у відкрите протистояння. Використовуючи невдоволення населення і слабкість правлячої еліти, яка все більше застрягла в міжособній боротьбі, в ряді республік приходять до влади прихильники повної незалежності. Опинившись при владі, національні партії беруть курс на

проголошення незалежності своїх республік. Союз комуністів швидко втрачав свій вплив в масах. В результаті зникнення Союзу комуністів як загальноюгославської організації, політична система СФРЮ стала багатопартійною. Протягом 1990-1991 років окремими югославськими лідерами і державними органами робилися спроби врятувати Югославію від розвалу, але ці спроби виявилися марними. До 1992 року СФРЮ припинила своє існування як єдина федеративну державу, і на її теренах з'явилися ряд нових незалежних, визнаних світовою спільнотою, держав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т1-2 / под ред. Ю.С. Новопашина. СПб.: Алетейя, 2014.
2. Батакович Д. Косово и Метохия: история и методология. Екатеринбург: Из-во Урал. ун-та, 2014. 400 с.
3. Брусилловська О. І. Системні трансформації посткомуністичних країн Європи. 1989–2009: Навчальний посібник. Одеса, 2011. 444 с.
4. Брусилловська О. І. СФРЮ: Драма без епілога. Віче. 2004. № 8. С. 60-62.
5. Валецкий О.Б. Югославская война 1991-1995 гг. М.: Крафт+, 2006. 528 с.
6. Васильева Н.Г., Гаврилов В.В. Балканский тупик? Историческая судьба Югославии в XX веке. М.: Гея Итерум, 2000. 328 с.
7. Выступление президента республики И. Броз Тито на собрании руководства актива Социалистической республики Сербия, состоявшегося 16 октября 1972 г. Идеюное и политическое наступление СКЮ. Выступления тов. Тито, Карделя и Доланца. Белград, 1977. С. 94-108.
8. Выступление товарища Э. Карделя на расширенном заседании межобщинной конференции Союза коммунистов по Герцеговине, состоявшемся в Мостаре. Идеюное и политическое наступление СКЮ. Выступления тов. Тито, Карделя и Доланца. Белград, 1977. С. 25-50.
9. Волков В.К. Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы. М.: Индрик, 2000. 368 с.
10. Волкова Е.Г. Еще один путь в Европу: от нерушимой Югославии к неделимой Сербии. Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, 2011. 212 с.
11. Городецкая, Н.Б. «Белая книга» 1984 г. как свидетельство углубления системного кризиса в Югославии. Известия УрФУ. 2014. Серия 2. № 1. С. 140-149.

12. Городецкая, Н.Б. Д. Чосич: эволюция интеллектуала. Опыт биографического исследования. Диалог культур и цивилизаций. Тобольск: Изд-во ТГСПА им. Д.И.Менделеева. 2012. С. 33-35.

13. Городецкая, Н.Б. Интеллектуальная оппозиция Сербии в 80-е гг. XX в. между демократическим дискурсом и этнонационализмом. Альманах исследований всеобщей истории XVI-XX вв. № 6 Балканика. Вып. 1. Екатеринбург: Изд-во УМЦ-УПИ. 2008. С. 129-140.

14. Городецкая, Н.Б. Югославия на рубеже 1960-1970-х гг.: путь к системному кризису. Известия УрФУ. 2013. Серия 2. № 3. С.155-163.

15. Гуськова Е.Ю. История Югославского кризиса. М., 2001. 720 с.

16. Гуськова Е.Ю. Югославия: социальная трансформация в условиях кризиса // Новый социальный облик Восточной Европы. М.: ИНИОН, 2002. С. 80-96.

17. Гуськова Е.Ю. Распад Югославской федерации. Россия и современный мир. М: ИНИОН РАН, 1993, № 2. С. 66-82.

18. Гуськова Е.Ю. Дискуссия о конституционной реформе в СФРЮ: взаимоотношения федерации, республик и краев. Югославия: Актуальные проблемы общественного развития. М: ИНИОН АН СССР, 1990. Вып. 9. С. 103-126.

19. Джилас М. Лицо тоталитаризма. М.: Новости, 1992. 544 с.

20. Джуретич В. Развал Югославии: исторические предпосылки (1918-2003). М.: Кристи, 2003. 897 с.

21. Доклад президента Тито на заседании общего Собора федерации СФРЮ, состоявшегося 23 апреля 1973. Белград, 1973. 10 с.

22. Єлавіч Б. Історія Балкан. XX століття. К.: Свенас, 2004. 600 с.

23. Калоева Е.Б. Роль национализма и популизма в судьбах народов Югославии в XX-XXI веках. М.: ИНИОН РАН, 2007. 176 с.

24. Каменецкий М. Бывшая Югославия – конфликтогенное пространство (опыт политической морфологии). Политическая мысль. 1995. № 2-3. С. 40-49.

25. Каменецкий М. Роль Хорватии у процессе распада СФРЮ. Научный вестник Ужгородского университета. Серия «История». Вып. 18. Ужгород, 2007. С. 85-91.
26. Каменецкий В.М. Политическая система Югославии (1950–1980 гг.). М.: Наука, 1991. 119 с.
27. Конституция Социалистической Федеративной Республики Югославия. Конституции социалистических государств: сборник / под ред. Б.А. Страшуна, Т. 2. М.: Юридическая литература, 1987. С. 230-382.
28. Кудров В.М. Югославия: трудный путь. М.: Издательский дом «Экслибрис-Пресс», 2001. 84 с.
29. Кузнечевский В. Д. Эволюция югославской концепции социализма. М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1990. 188 с.
30. Лещиловская И.И. Исторические корни Югославского конфликта. Новая и новейшая история. 1995. № 3. С. 40-55.
31. Македония. Путь к самостоятельности: Документы. Сост. и отв. редактор Е.Ю. Гуськова. М.: Радуга, 1997. 528 с
32. Малиновська О. Югославський варіант. Політика і час. 1993. № 3. С. 46-54.
33. Маначинський О. Боснія і Герцеговина: Конфлікт продовжується. Розбудова держави. К., 1994. № 9. С.20-28.
34. Мовчан С. Від югославізму до утворення національних держав: причини розпаду Югославії. Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1996. Вип. 31. С. 117-126.
35. Нагірний М. З. Становлення та розвиток республіки Хорватія: державно-політичний аспект. Нововолинськ, 2008. 184 с.
36. Никифоров К.В. Югославський експеримент. Власть - общество - реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века. М.: Наука, 2006. С. 355-371.
37. Никифоров К.В. «Карделевская Югославия» (1974-1990). Югославия в XX веке: очерки политической истории. М.: Индик, 2011. С. 735-765.

38. Никифоров К.В. Сербия на Балканах. XX век. М.: Индрик, 2012. 176 с.
39. Никифоров К.В. Распад Югославии. Власть - общество - реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа, вторая половина XX века / под ред. Э.Г. Задорожнюк. М.: Наука, 2006. С. 368-383.
40. Николаева Т.В. Анализ югославской модели социализма в контексте причин балканского кризиса 90-х гг. М.: Индрик, 2002. 264 с.
41. Романенко С.А. Югославия: История возникновения. Кризис. Распад. Образование независимых государств (национальное самоопределение народов Центральной и Юго-Восточной Европы в XIX-XX веках). М.: Наука, 2002. 500 с.
42. Рудяков П. М. Конфліктні вузли цивілізаційної «карти» Європи у XX ст.: Характер і витоки Балканської кризи. Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. К., 2004. С. 216-228.
43. Саган Г. Відсталі регіони в Югославії: Проблема розвитку (70-80-ті роки XX ст.). Історичний журнал. 2007. № 4. С. 21-26.
44. Саган Г. Особливості національних рухів в Югославії у 60-80-ті рр. XX ст. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 16. К., 2008. С. 484-501.
45. Фрейдзон В.И. История Хорватии: краткий очерк с древнейших времен до образования республики (1991 г.). СПб.: Алетея, 2001. 318 с.
46. Чиркович С. История сербов. М.: Весь Мир, 2009. 448 с.
47. Шилова А. Визрівання державно-політичної кризи в СФРЮ та її наслідки. Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Історія. 2007. № 89/90. С. 120-123.
48. Шлапаченко Д. М. Внутрішні, регіональні та міжнародні фактори в еволюції Косовського конфлікту: автореф. дис.... канд. політ. наук. К., 2010. 49 с.
49. Югославия в огне: Документы, акты, комментарии: Современная история Югославии в документах. Т. I / Отв. ред, Е.Ю.Гуськова. М., 1992. 372 с

50. Banac I. The national question in Yugoslavia, Ithaca/London: Cornell University Press, 1992. 440 p.
51. Bilandzić D. Jugoslavia poslije Tita (1980-1985). Zagreb: Globus, 1986. 255 s.
52. Denitch B. Ethnic nationalism: The Tragic death of Yugoslavia. London. 1995. 220 p.
53. Jugoslavija 1918-1984: Zbirka dokumenata / Petranovic B., Beograd: Rad, 1985. 1144 s.
54. Јовић Б. Последњи дани СФРЈ: Изводи из дневника. Београд, 1995. С. 174.
55. Stefanovic N. Federalizam i strukturalni peremcaji // Socijalizam. Beograd, 1988. G.3I. N.5. S. 22-62.